

Кыскача баяндама

Кыргызстанда тарых жана тарыхый эс тутум

Плюрализм боюнча глобалдык борбор

2015-жылдын апрели

Өткөн окуялардын кандай чечмелениши жана алардын кандай эс тутумда калуусу улутту жана анын мүчөлөрүн аныктоодо маанилүү ролду ойнойт. Бул баяндамада Кыргызстанда тарыхтын жана анын эс тутумда калуусу кандай нукта өнүгүп келгени изилденип, тарыхтын талаштуу түрдө баяндалып келүүсү плюрализмдин бүгүнкү күнү өлкөдө өрчүп кетүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктап жаткандыгына көңүл бурулат.

Эмне үчүн тарых жана тарыхый эс тутум маанилүү

Көптөгөн коомдордо «улут» этникалык гана өзгөчөлүктөргө жана тарыхый корутундуларга негизделген. Ал эми плюралисттик коомдо улут түшүнүгү этно-маданий өзгөчөлүктөр менен гана чектелбей, адамдар арасындагы бир катар айырмачылыктарды да камтыйт.

Плюрализм боюнча глобалдык борбордун өрчүп жаткан плюрализм «түрткүчтөрүнүн» аныктамасына (2-бетти караңыз) ылайык, плюрализмдин калыптануусунда же аны алсыздандырууда тарыхтын жана тарыхый эс тутумдун ролу эбегейсиз чоң. Борбордун көз карашында, тарых менен тарыхый эс тутум концепциялары тыгыз байланышкан жана айрым учурда ортосунда атаандаштык да байкалат. Бирок алар эки бөлөк: тарых – бул өткөн окуялар боюнча бизге жеткен далилдердин баяндалышы; тарыхый эс тутум – бул өткөн коллективдүү тажрыйбага байланыштырган элдин бир катар чечмелөөсү. Тарыхый эс тутум негизинен уккан баяндар жана уламыштар менен калыптанат. Айрым учурда эсте калган баяндамалар көп түрдүүлүктү сыйлоону арттырат, ал эми башка учурларда тарыхый эс тутум ажырымдарды кеңейтет жана жарандар арасында бөлүү сезимин күчөтөт. Тарых жана эс тутумдун коомдогу байланышын түшүнүп билүү плюрализмге жол ачуунун олуттуу биринчи кадамы деп эсептесе болот.

Бул баяндама Плюрализм боюнча глобалдык борборунун каржылоосу менен доктор Жефф Сахадео тарабынан жазылган «Тарых жана эс тутум: Кыргызстанда жана Фергана өрөөнүндө плюрализмге болгон таасири» аттуу докладдын негизги корутундуларын чагылдырат. Бул баяндама тарыхтын баяндальшы Кыргызстанда улуттук иденттүүлүктү кантип калыптандырган жана кантип азыркы күнгө чейин көп түрдүүлүк жана жарандык тууралуу түшүнүктөргө көрсөткөн таасири тууралуу сөз кылат. Ошону менен ар түрдүүлүктү сыйлаган иденттүүлүк түшүнүгүн калыптандырууда жана улут курууда жаңы пайдубал болуп берүүгө мүмкүндүк берет. Доктор Сахадеонун толук докладдын pluralism.ca сайтында «Ресурстар» бөлүгүндө тапса болот.

Кыргызстан: Тарых жана тарыхый эс тутум боюнча изилдөө

Тарых жана тарыхый эс тутум кош линзалары аркылуу караганда, Кыргызстанда плюрализмди өнүктүрүү жолунда турган татаал маселелер бир топко таандык экени байкалат жана алар «плюрализм түрткүчтөрү» катары кайра өзгөрүүгө өбөлгө түзүшү мүмкүн. Өлкөдөгү этникалык кагылыштын түпкү себептерин түшүнүүчүн жана мүмкүн плюрализмге жолдорду табуу үчүн Кыргызстандын жакынкы тарыхында – негизинен Совет доорунда – этникалык топ мамлекеттүүлүктүн өзөгү катары кандай жол менен атайын калыптанып келгенин таанып билүү маанилүү. «Улут» жана «этникалык топтун» ортосундагы байланыш эгемендүү өлкөнүн саясатында кубатталып, азчылык жана көпчүлүк этникалык топторду этникалык негизде коопсуздук издөөгө жана өз ара таанууга мажбур кылышкан.

Плюрализм түрткүчтөрү

Көп түрдүүлүктү карманган коомдо кошулуунун жана бөтөндөөнүн булактары

Жашоо шарты жана деңгээли

Жарандар (аял жана эркек) мамлекеттин ресурстарын бирдей шартта пайдалана алабы, кандай жол менен пайдалана алат жана базар экономикасында катышуу менен экономикалык коопсуздугун жана жогорку жашоо деңгээлине жетише алабы, кандай жол менен жетише алат.

Мыйзам жана саясат

Көп түрдүүлүктү маңыз (баалуулуктар, мыйзам, саясат жана долбоорлор) жана жараян (институционалдык механизмдер) аркылуу башкаруу.

Жарандар жана жарандык коом

Жалпы жарандык иденттүүлүктүн негиздери жана жарандык коомдун көп түрдүүлүктү башкаруудагы ролу (мисалы: жарандар, уюмдар, институттар, диний институттар, жеке бизнес, маалымдоо каражаттары, илимий чөйрө).

Билим берүү жана маданият

Социалдык/маданий жаатындагы ойлор айырмачылыкка (иденттүүлүк) жана көп түрдүүлүккө (башкалар) таандык. Ал ойлор муундардын арасында жана алардын ортосунда формалдуу жана бейформалдуу билим берүү жана башка жолдор аркылуу берилет.

Тарых жана эс тутум

Тарыхтын коомдогу колдонулушу, коллективдүү эс тутумдун көп түрдүүлүктү шыктандырган усулдарынын ролу жана ынтымакташууну жалпы жарандуулукка алып келүүчү жол катары кароо.

Чөлкөмдөгү таасир

Аймактык таасирлер жана улутаралык иденттүүлүктөр, ошондой эле көп түрдүүлүктү башкаруу жаатында жашаган жердин (шаар, элет) таасири жана көп маданияттуу шаарлардын көп түрдүү коомдордун ичиндеги таасири.

Көп улуттуу, деңизге чыгуусу чектелген жана тоолуу Кыргызстан Тажикстан жана туруксуз Фергана өрөөнү менен түштүк тараптан чектеш жана өзүнөн кыйла чоң Өзбекстан, Казакстан жана Кытай менен да чектешет.

эгемен өлкөнүн тарыхында биринчи жолу тынч жол менен өткөрүлүп берилди. Бирок тынчтык жана өнүгүүгө болгон үмүттөрдү алсыратып жаткан этникалык улутчулдук көтөрүлүүдө.

Өткөн кылымда Совет бийлиги азыркы Кыргызстанды жана Борбор Азиядагы башка жаңы республикалардын чек араларын делимитациялоо жана ушул жаңы республикаларды куруу куралы катары тарыхты колдонгон. Чөлкөмдө тарыхка таянып улут курууда колдонулган баяндоолор айрым топторду мамлекеттин өзөгү катары колдогон өзүнчө этникалык иденттүүлүктү калыптандырды. Кыргызстанда кыргыздар ушул ролго ээ болушту.

Азыркы күнү калктын төрттөн үчү өздөрүн этникалык кыргыз деп тааныйт, ал эми өзбектер экинчи чоң этникалык топту түзөт. Орустар Совет доорунун аягында өлкө калкынын бештен бирине барабар болчу, бирок азыр 7% да кемди түзөт. Бул саны боюнча чоң үч топко кошумча, Кыргызстанда 20дан ашуун азчылык жашайт. Алардын айрымдары, мисалы казактар, татарлар жана тажиктер миңдеген жылдар бою бул аймакта жашап келген.

Совет доору бүткөндөн кийин көпчүлүктү түзгөн кыргыздар жана азчылыктар арасында эң чоң топ саналган өзбектер Кыргызстандын демографиясында үстөмдүк кылып келүүдө. Кыргызстан жакынкы тарыхында этникалык жаңжалды башынан кечирип, тынч жана жалпы катышуу менен улут куруунун жаңы фазасында алдыга жылуу мүмкүнчүлүктөрдү издөөдө.

Көп түрдүүлүк, ажырым — жана баарын кучагына алган келечекке үмүттөнүү

Совет өлкөсүнүн катарындагы республика катары Кыргызстан бүгүнкү күнү көп түрдүү жана ич арабөлүнгөн коомдон турат. Бул коом көпчүлүктүн жана азчылыктын камтамачылыктарын жана талаптарын чечүү жолдорун издөөдө. Кыргызстан авторитардык өлкөлөрдөн турган чөлкөмдө жайгашканы менен, 1991-жылдан тарта демократиялык реформаларды илгерилетүүгө аракет кылып келүүдө. 2010-жылы кандуу этникалык кагылышуулардан кийин өткөөл президенттин бийлиги алдында өлкө көпчүлүк добуш менен либерал демократиялык Конституцияны кабыл алды. 2011-жылдын октябрь айында өткөн шайлоодо президенттик бийлик

Совет доору: Этникалык иденттүүлүктү үй-бүлөдөн жана уруудан жогору коюу

Сахадеонун маалыматында, «кыргыз» жана «Кыргызстан» терминдери кайсы бир убакыттан кийин калыптанган. Орусиянын 19-кылымда Фергана өрөөнүнө болгон экспансиясы этникалык топтордун ортосундагы калыптанган өз ара мамилелерин үзгөн. Совет бийлигинин 1920-жылдары Борбор Азиядагы саясий чек араларды консолидациялоосу улут жана иденттүүлүк жөнүндө тарыхый баяндамаларды андан бетер бурду. “Совет бийлиги Кыргызстандын формалдуу саясий бирдик катары аныктоодо жана кыргыздардын, өзбектердин жана башка этникалык топтордун ортосунда ар башка иденттүүлүк сезимин күчөтүүдө олуттуу ролду ойноду.”

“Совет бийлиги Кыргызстандын формалдуу саясий бирдик катары аныктоодо жана кыргыздардын, өзбектердин жана башка этникалык топтордун ортосунда ар башка иденттүүлүк сезимин күчөтүүдө олуттуу ролду ойноду.”

1936-жылы Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын курамына кирген жерлер түндүктө тоолуу, ал эми түштүктө сугат жерлерди камтыды. Түштүктө отурукташкан коомчулуктар жашап келген жана түшүмдүү Фергана эң шаардашкан өрөөндөрдүн бири катары саналган. Советтер калкты негизинен экономикалык ишмердүүлүгүнө карап «өзбек» жана «кыргыз» деп айырмалап койгон: өзбектер шаарларда жашап, дыйканчылык менен алектенген, ал эми кыргыздар - мал чарбачылык менен. Мындай айырма жүргүзүүдө жарым-жартылай отурукташкан жана дыйканчылык менен малчылыкты бирдей алып барган үй-бүлөлөргө жана айылдарга маани берилген эмес. Ошентип үй-бүлө, айыл, уруу же дин аркылуу өздөрүн жылдар бою таанып келген элге жаңы иденттүүлүк мажбурлаган.

Убакыт өткөн сайын администраторлор, интеллигенция, мугалимдер жана башкалар Борбор Азиянын элдерине тил, маданият, кийим, тамак-аш, адабият жана тарыхтын негизинде айырмачылыктарды бекемдеген улуттук иденттүүлүктү сиңирген. Улуттук тилдердин жазылышы стандартташтырылып, этнографтар «улуттук» көз караштарды жана жүрүм-турумдарды аныктоо үчүн аймактарды түрө кыдырышкан. Айрым этникалык топтордун өзгөчөлүктөрүн формалдаштырып жана аларды мамлекеттүүлүккө негиз катары колдонуп жатып, 1930-жылдардын орто ченинде большевиктер этникалык топтордун ортосунда жарандык биримдикти да илгерилеткен. Ал «элдердин достугу» чакырыгында чагылдырылган. Бул советтик достуктун патерналисттик көз карашында, уюштуруучу принцип катары класстын ордун улут алып, орустар «улуу ага» болуп калган.

Плюрализм

Плюрализм – бул көп түрдүүлүктү камтыган жарандык аркылуу чагылдырылган адамдардын айырмачылыктарын сыйлоо этикасы. Плюралисттик коомдордо ар бир адам жарандык улуттун баалуу мүчөсү жана мамлекеттин тең укуктуу шайлоочусу.

Плюрализмди кармануу үчүн майзамда да, практика жүзүндө да жарандыкка жана атуулдукка жетүү мүмкүнчүлүгүнүн кеңейтилиши талап кылынат. Жарандык коом өкүлдөрү менен өкмөт биргеликте иш алып барышы зарыл жана ар бири жоопкерчиликти алыш керек.

Манастын эстелиги Бишкектин негизги аянтында, Тарых музейинин тушунда көрүнө жайгашкан

Пост-советтик кыргыз элин жана мамлекетин аныктоо

Азыркы Кыргызстандын калыптануусу Советтер Союзунун кулашынан кийин дароо башталган. Совет доорунда бийликке келген элиталар этникалык иденттүүлүктүн негизинде өздөрүнүн турумун бекемдөө үчүн тарыхты жана тарыхый эс тутумду өзгөртүүгө аракет кылышкан. Совет доорунда формалдаштырылган улуттук иденттүүлүк жаңы мамлекеттер үчүн негиз болуп берди.

Жаңы эгемен Кыргыз Республикасынын шайланган биринчи президенти Аскар Акаев өзүнүн 15 жылга созулган президенттик мөөнөтүндө жаңы мамлекетти бекемдөө үчүн улуттук жана жалпы тарыхты жана эс тутумду курууга аракеттенген. Кыргызстандын тарыхчылары мамлекет ээлеген территорияга ээликти бекемдөөнүн бир ыкмасы катары улуттун тамырын улам тереңдете жигердүүлүк менен издей баштаган. Совет доорунун көптөгөн тарыхчыларынын баяндамасында кыргыз уруусу Сибирден Тянь-Шань тоолоруна көчкөн маалын 13-кылым деп белгилесе, пост-советтик кыргыз тарыхчылары кытай булактарына таянып, бул аймакта биздин замандын экинчи кылымын божомолдошкон.

Президент Акаев 2003-жылы «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл» деп жарыялап, саясий аренада тарых тууралуу мунасаны жаратты. Азыр бул баяндоо өлкөнүн тарыхын окутууда стандарт болуп эсептелет.

Манас эпосун даңазалоо

Кыргыз улутчулдугу Манас тарыхый эпикалык поемасынын көтөрүлүүсү аркылуу бекемделген. Манас кыргыз коомунда гомердик легенда сыяктуу өзгөчө орунга ээ. Манас эпосу аркылуу легитимдештирилген азыркы баяндоолор кыргыздарды Кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнүн өзөгүн түзгөн эл катары көрсөтөт. Тарыхтын мындай баяндалышы азчылыктардын тарыхый катышуусун чектеп же жокко чыгарат, ошону менен азыркы этникалык улутчул билдирүүлөрдү тутандырат. Элдик оозеки чыгармачылыкта легендарлуу Манас баатыр туулгандыгы жөнүндө маалымат бир ыңтай айтылбаса да, ал 16- 17-кылымдарда мекенге элин кайра чогулткан деп айтылат. Мындан мурдараак бул эпос башка өңүттөрдө чечмеленген. Пост-советтик замандын алгачкы күндөрүндө баатырды даңктап жатып анын тегинин өзгөчөлүгүнө көңүл бурулган эмес. Бир чечмелөөдө Манас уйгурга турмушка чыккан тажик канбийкенин уулу деп айтылып, көп тектүү Кыргызстандын күчтүү символу болууга мүмкүндүк түзүлгөн. Бирок 1990-жылдардын аягында Манас кыргыздардын артыкчылыгын ырастаган деп айтыла баштайт. Акаев жана башкалар Манасты улуу тарыхты орноткондугун гана белгилебей, аны кыргыз улутунун маданий жана моралдык багыт катары көрө баштайт.

Ортоктош эс тутумдун жана тажрыйбанын альтернативдүү негизин табуу

Тарыхта Кыргызстан үчүн альтернативдүү мүмкүнчүлүктөр далилдер менен берилген. Сахадеонун доклады мамлекеттүүлүктүн бириктирүүчү негиздери катары колдонууга жарай турган тарыхый учурларды жана чечмелөөлөрдү аныктайт.

Кыргызстан жана Фергана өрөөнү миңдеген жылдар бою маданий аралык кездешүүлөр жери болуп келген. Биздин заманга чейинки 2000-жылдардын тегерегинде индо-ирандыктар жергиликтүү эл менен алгачкы аралашкандан тарта бул жерлерди бир канча башкаруучулар ээлеген. Кыргызстандын түштүгү жана Фергана өрөөнү биздин замандын 3-кылымынан тарта «Жибек жолу» тарыхый соода маршрутунун бир бөлүгү болду. Түрктөр 6-кылымда Борбор Азияга түндүктөн кирип келишкен. Артынан арабдар Исламды алып келишип, азыркы Кыргызстандын батыш аймагына көзөмөлүн орнотушкан.

Кыргыздардын жана өзбектердин теги да бир: экөөнүн тең тарыхый тамырлары 1219-20-жылдары Борбор Азияга кирген Чынгызхан жана анын жоокерлерине такалат. Ошондо кыргыздар малчы болушуп, ал эми өзбектер Фергана өрөөнүнүн шаар жашоочуларына айланышкан. Ортодогу соода алака аларды жашоого керектүү оокат менен камсыз кылып турган. Экөө тең Ислам динин кабыл алышкан – бул жалпы тажрыйба жана иденттүүлүктүн кошумча булагы; бирок алардын динге кармануусу айырмаланган.

«Элдердин достугу» атындагы Совет бийлигинин этникалык саясатынын таасири Кыргызстандын түштүгүндө байкалып турат. Ал жерде кыргыздар жана өзбектер ар башка тармактарда иштеше да - өзбектер жалпысынан жеке ишмердүүлүк жана дыйканчылык менен алектенип, кыргыздар көбүнчө мамлекеттик кызматтарда иштесе - бири биринин тилин түшүнөт жана күнүмдүк жашоодо оңойлук менен өз ара аракеттенишет. Бул өз ара керекке жароо салты кыргыздарды мамлекеттин өзөгүн түзгөн эл катары көтөрсө да, баарын камтыган улуттук иденттүүлүк түшүнүгүн бекемдөө боюнча диалогдун негизи болуп бере алат.

Алга карай: тарыхты жана эс тутууну плюрализмдин негизи катары колдонуу

Плюрализмдин пайдубалын бекемдөө - бул кызматташтыкта жүрүүчү жараян. Бул мүмкүнчүлүктү кетирбей көпчүлүктүн да, азчылыктын да тарыхый баяндоолорунун жана эс тутууларынын атаандаштыгын кайрадан карап чыгып, аларды бир ыңтайлыкка жеткирүүнү көптөгөн тармактардын арасынан көптөгөн институттардан талап кылат.

Өкмөт тарабынан 2012-жылы улуттук биримдик боюнча концепция жактырылганда мындай мүмкүнчүлүк пайда болгон. Аталган иш-чараларынын биринде концепция музейлерде маданий көп түрдүүлүккө басым жасоо зарылдыгын көрсөткөн. Чет өлкөлүк жана жергиликтүү окумуштуулардын ортосунда биргелешкен аракеттер жана изилдөөлөргө болгон бул ачыктык тарыхты жана эске тутууну плюрализм булактары катары колдонууга мүмкүндүк түзөт.

“Плюралисттик коомдор тарыхтагы кокустук эмес. Алар көп түрдүүлүктү сыйлоону илгерилеткен акыйкат башкарууну, күчтүү жарандык коом институттарын жана мамлекеттик саясатты өнүктүрүүгө багытталган чечимдердин жана инвестициялардын жыйынтыгы.”

Сахадео Кыргызстандын улуттук, колониалдык жана пост-советтик контекстинде плюрализмдин жайылтуусун баштоо боюнча ар түрдүү сунуштарды берет. Ал диалог жана изилдөө жаатында эки багытты болжолдойт:

- Кыргызстанды жалпы элине таандык тарых жана тарыхый эс тутумга басым кылган тарыхый баяндоолорду талдоо жана калыптанган эс тутум менен чектелбей, элдин ичиндеги чакан топторду кызыктыруучу контр-баяндоолорду табуу жана жайылтуу; жана
- Кыргызстандыктар этникалык стереотиптерди жана бөтөндөөчү баяндоолорду кантип сиңирип алгандыгын түшүнө билүү жана талкуулоо.

Кыргызстан иденттүүлүктөрдүн жана тыштан мажбурланган башкаруу структурасынан келип чыккан этникалык коогаланды башынан өткөргөн башка коомдордон көптү үйрөнө алат. Демократия жаатындагы өнүгүүлөрдү бекемдеп, плюрализмге өз жолун аныктап жаткан учурда Кыргызстан үчүн Африканын жана Азиянын пост-колониалдык, ошондой эле мурунку коммунист өлкөлөрүнүн тажрыйбасы өзгөчө пайдалуу болушу мүмкүн.

Кыргызстандын мисалы көрсөткөндөй, мамлекет куруу жараяны жана айрым этникалык топтордун тарыхый улут-куруу баяндоосуна кирбей калуусу жалпы жарандыкка негизделген улуттук иденттүүлүктү өнүктүрүү аракеттерине тоскоолдук жаратты. Ага карабастан Кыргызстандын кыргыз жана өзбек жарандары жалпы тажрыйбага жана баалуулуктарга ээ. Аларды тийиштүү деңгээлде өрчүтсө, алар өз ара сый-урматка бекиген келечекке жол ачылат. Күнүмдүк жашоодо «элдердин достугу» дагы деле колдоого ээ. Практика жүзүндө бул «достуктун» популярдуу концепциялары улутаралык башкошуу, тил жана билим алуу укуктары жана күнүмдүк алакаларды камтыйт, бирок бул бардык факторлор азыр жакшы абалда эмес. Эки топ тең алтын доорун билет жана эстеликтер аркылуу эскеришет жана лидерлик, аброй, мыймандостук жана кайрымдуулук сыяктуу окшош көрүнүштөрдү даңазалайт. Колдо бар далилдерди эмоциясыз окуганда, Кыргызстандын коомунда мындан да плюралисттик көз карашты жайылтуу мүмкүн экени ачык көрүнүп турат.

Плюралисттик коомдор тарыхтагы кокустук эмес. Алар көп түрдүүлүктү сыйлоону илгерилеткен акыйкат башкарууну, күчтүү жарандык коом институттарын жана мамлекеттик саясатты өнүктүрүүгө багытталган чечимдердин жана инвестициялардын жыйынтыгы. Кыргызстандын коомунда плюрализмди жайылтууну алдыга сүрөгөндөр болсо да, жалпы жарандуулукту, кошулууну жана байланышты жактаган эффективдүү контр-баяндоолор дээрлик жокко эсе. Бул баяндоолорду жандандыруу жана алар аркылуу Кыргызстанда өзгөрүүнү алып келүүчү лидерлердин плюрализмди илгерилетүү аракеттерин колдоо муктаждыгы бар. Улуттук мамлекетке альтернативалуу негиздер боюнча диалогду шыктандыруудан тышкары, азчылыктардын тарыхы жана эс тутуму жөнүндө көз караштарын документтештирип, илимий тармактарга гана эмес, улуттун жарандык маданиятын «институтташтыруучу» билим берүү системасы жана башка жолдор менен жайылтса болот.

Плюрализм боюнча глобалдык борбор— бул көп түрдүүлүктү жаңы глобалдык этика катары сыйлоону арттыруу үчүн Ханзаада Ага Хантарабынан жана Канада өкмөтү менен биргеликте түптөлгөн эл аралык изилдөө жана билим борбору. Борбор ийгиликтүү коомдордун пайдубалы катары адамдын көптүрдүүлүгү бааланганда жана таанылганда өкмөттөр жана жарандык коом кандай жетишкендиктерге жетээрин айгинелеп турган Канаданын плюралиزمди менен шыктанып турат.
